

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Mithraeums of Ostia: A New Study Based on Field Findings in Mithraic Temples
(A Visit to the Ancient City of Ostia-Rome, August 2022)
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

مهرکده‌های «استیا» پژوهشی نو برگرفته از یافته‌های میدانی در معابد میترای (بازدید از شهر باستانی استیا-رم، مرداد ۱۴۰۱)

شهره جوادى*

استادیار گروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۶

چکیده

بیان مسئله: معابد متعدد میترای در بندر تجاری- نظامی استیا-رم، حاکی از اهمیت این دین و آیین در میان نظامیان و بازرگانان دارد و طبق اسناد و شواهد آیین مهر از این مکان به رم انتقال یافته است. **هدف پژوهش:** هدف از این پژوهش، گزارش بازدید میدانی از مهرابه‌های متعدد استیا و تأکید بر اهمیت این آیین در رم باستان است که در این مطالعه تمام مهرابه‌ها به صورت یکجا معرفی شده است. آثار و شواهد مهرابه یا معابد میترا «Mithraum» در سراسر امپراطوری روم به ویژه ایتالیا و سایر کشورهای اروپا مانند آلمان، بلژیک، اروپای شرقی و همچنین در آسیا و آفریقا برجاست که برخی از این معابد معرفی شده در معرض بازدید عموم قرار دارد که پابرجاترین آن‌ها، مهرابه سنت کلمنته در شهر رم است اما سایر معابد میترای در ایتالیا متروک و غیرقابل بازدید است. چنانچه مهرابه‌های شهر باستانی استیا معرفی شوند، بخش مهمی از فرهنگ و هنر میترای در غرب آشکار خواهد شد.

روش پژوهش: روش پژوهش کتابخانه‌ای- میدانی، بازنگری براساس بازدید میدانی در مقایسه با مطالعات کتابخانه‌ای است.

نتیجه‌گیری: نتیجه نو و قابل ملاحظه‌ای در بازدید میدانی و مقایسه آن با منابع کتابخانه‌ای حاصل شد که با توجه به تأسیسات عظیم نظامی در جوار این شهر و حضور نظامیان و همچنین تجار در این بندر اهمیت خدای یاور جنگجویان و حامی عهد و پیمان‌های راستین را نشان می‌دهد. **واژگان کلیدی:** تعدد مهرکده، استیا، تجاری- نظامی، بندر باستانی.

مقدمه

وجود معابد میترای در شهر باستانی «استیا» از شگفتی‌های تاریخ و فرهنگ میترای است. بقایای این شهر متعلق به دوران روم باستان است که دارای آثار با ارزشی از معابد به ویژه معابد میترای- نیایشگاه مهر است و ناشناخته و مهجور مانده و تاکنون در منابع ترجمه شده به فارسی مطالب و تصویرهایی محدود از مهرکده‌های این شهر

ارائه شده اما هیچ مدرکی مبنی بر مهرابه‌های متعدد در استیا و علت آن وجود ندارد. در برخی سایت‌ها به زبان انگلیسی و ایتالیایی آمده است که معابدی در استا هست اما علت وجودی تعدد معابد گفته نشده است. بسیاری از معابد میترای به صورت تک‌بنا در سراسر امپراطوری روم پراکنده و به عنوان مهرکده معرفی شده‌اند، از جمله مشهورترین آن‌ها مهرابه‌های سنت کلمنته، سن پریسک، باربرینی و مهرابه حمام‌های کاراکالا و

*shjavadi@ut.ac.ir، ۰۹۱۲۳۳۵۷۲۸۶

سربازان و افسران رومی میترا را به عنوان ایزد یار و یاوران جنگجویان راستین و مدافع وطن ستایش می کردند از این رو طبیعی است که معابد بسیاری برای محفل و گردهمایی یاران مهر در این شهر بنا شده باشد.

پیشینه پژوهش

در جست و جوی در منابع فارسی و لاتین، اطلاعاتی محدود درباره مهرابه های اُستیا پیدا شد که تصاویری از موزاییک های مهرکده خوشبختی را معرفی کرده است (حامی، ۱۳۵۵، ۱۵۹-۱۶۱). از منابع خارجی ترجمه شده به فارسی در کتاب «آیین میترا» قطعاتی از موزاییک با نقوش میتراپی معرفی شده (Vermaseren, 2014). مطالعه ای دیگر اشاره ای به قدیمی ترین مهرابه در جوار معبد ایزدبانوی فریژی «سی بله» در اُستیا کرده است. مرکلباخ (Merkelbach, 2015) در کتاب «میترا آیین و تاریخ»، تصاویری از مهرابه های اُستیا را با توضیح مختصر آورده است. لازم به ذکر است که در هیچ یک از منابع مذکور، اشاره ای به تعدد معابد میتراپی در اُستیا نشده و نمونه های ارائه شده شامل موزاییک، نقاشی، نقش برجسته و مجسمه ها که بیشتر آن ها امروز در جای خود نیست و به موزه ها منتقل شده و بقیه نامعلوم است. تعدادی از این نقاشی ها و مجسمه ها اکنون در موزه شهر ناپل قرار دارد. در بازدید میدانی از شهر باستانی اُستیا (Ostia Antica) بیش از ۲۰ مهرابه تصویربرداری شد و تعدادی از این معابد نیز طبق نقشه، جایابی شدند اما امروز اثری از بنا یا تزئینات آن برجاست. در یافته های این بازدید و بررسی و مقایسه با منابع موجود نکاتی پیدا شد که در متن پژوهش به آن ها پرداخته شده است. از جمله مهم ترین نکته، وجود برج و بارو که آثار آن مشهود است و با ردیابی آن وجود پایگاه عظیم نظامی را در جوار شهر مشخص می کند و در تاریخ بندر مهم و تجاری اُستیا وجود این پایگاه ذکر شده است. بدیهی است که ارتباط بردگان- نظامیان و سربازان رومی که دین و آیین میتراپی داشته اند، با تجاری که در این بندر و در ارتباط با رُم بوده اند همچنین اهالی شهر با نظامیان و بازرگانان موجب شده این بندر مهم تاریخی به جایگاهی قوی برای مهربندان تبدیل شود. وجود بی شمار معابد میترا در این مکان، حکایت از حضور قوی باورها و آیین میتراپی دارد. این پژوهش به

تراژان در رم، حمام های عمومی کارتاژها در آفریقا (تونس و مراکش)، مهرابه کاپوا نزدیک ناپل و دیگر معابد در آلمان، انگلیس و اروپای شرقی است اما آنچه مهم است، تعداد بسیار زیاد این مهرابه ها در شهر بندری اُستیا و در جوار تأسیسات نظامی برپا شده که ارتباط باور و آیین میتراپی را با سربازان و نظامیان و اهالی شهر نشان می دهد و حکایت از حضور قوی و رایج دین میترا در این مکان دارد. در مورد اهمیت بندر قدیمی اُستیا از نظر موقعیت تجاری اطلاعاتی وجود دارد اما به تعدد مهرابه های آن که در هر کوی و برزن و خیابان های آن پراکنده هستند اشاره نشده است. به راستی در زمانی که بندر اُستیا به جهت تجارت و بازرگانی مهم بوده است، ایزد مهر باید جایگاهی رفیع داشته باشد تا تعداد بیشمار مهرکده در این شهر بنا شود. به نظر می رسد در آن زمان و با توجه به حضور تجار و نظامیان در این شهر بندری، میترا به عنوان خدای حامی عهد و پیمان های راستین شاهد و ناظر بر پیمان های تجاری بوده و از طرفی یار و یاور جنگجویان و نظامیان حافظ وطن بوده است. بنابراین ستایش و بزرگداشت این خدای ایرانی و دارای جمیع صفات خیر در این شهر بسیار رایج بوده و از دیگر سو پیشینه معابد در این جا که متعلق به ایزد بانو سی بله بوده به قداست این مکان افزوده است. اولین قربانی ها برای میترا نیز در این شهر و در معبد ایزدبانو سیبله انجام شده است. میترایسم که روزگاری ایران و سراسر امپراطوری روم را در بر داشته و دیرزمانی آیین رسمی امپراطوری بوده، در دوران مسیحیت نیز تداوم یافته و به تدریج به گونه ای دیگر در فرهنگ و هنر مسیحی دگردیسی کرده است؛ چنانکه در ایران با ظهور زرتشت و پس از آن باورها و آیین های مربوطه در دین زرتشت و آیین های اسلامی به حیات خود ادامه داده است. در بازدید میدانی از مهرکده های اُستیا در مرداد ۱۴۰۱، تصاویر ویژه ای از معماری و تزئینات معابد شامل نقاشی، نقش برجسته و موزاییک تهیه شد که اسناد مهمی در زمینه میترایسم آشکار می سازد. در این مطالعه به معرفی و تحلیل اسناد به دست آمده پرداخته شده است. وجود مهرابه های بسیار در این شهر نشان از رواج و اهمیت آیین میترا در امپراطوری روم دارد و از آنجا که اُستیا در قدیم بندری مهم و تجاری در ارتباط با روم بوده، همچنین وجود یک پایگاه بزرگ نظامی در حوالی شهر نشان می دهد

نیمی از جهان باستان را تشکیل می‌داد گسترش داشت و از طرفی دین رایج ایرانیان پیش از ظهور زرتشت بود. میترائیسم و مسیحیت در آغاز سدهٔ دوم میلادی پیروان بسیاری یافتند. در شمار یادمان‌های بازمانده از آیین میتراپی به نظر می‌رسد پیروان میترا بر شمار پیروان مسیح افزونی داشته و موارد همانندی و زمینه برای پذیرش و مراسم و شرایع هر دو دارای مشترکاتی بوده است (Cumont, 2004, 196).

میترا این بزرگ ایزد آریایی و آیین او چنان قوی و تأثیرگذار بود که مسیحیت، دین زرتشت و حتی در آیین‌های اسلامی نیز به گونه‌ای دگردیسی کرده، چنانکه آثار و شواهد آن در شرق و غرب عالم آشکار است. معابد مهر و آناهیتا در ایران به آتشکده و سپس اماکن مقدس اسلامی مانند امامزاده‌ها تبدیل شد. مهرابه‌هایی که در شرق و غرب تبدیل به کلیسا شد و اکنون بقایای آن‌ها در طبقات زیرین یا در جوار کلیساهایی کهن برجاست. از وجوه دیگر تداوم و حضور فرهنگ و ادبیات، فلسفه و عرفان میتراپی تاکنون در فولکلور یا فرهنگ عامهٔ مسلمانان، مسیحیان و زرتشتیان عالم آشکار است. شعر و ادبیات فارسی به‌ویژه در قرون ۸ و ۹ هجری و پس از آن، همچنین مسیحیت کنونی در جهان با آداب و مراسم میتراپی آمیخته است. میترا به‌عنوان خدای جنگجویان حافظ وطن و ایزد پاسدار عهد و پیمان به امپراطوری روم رفت و در کنار «سُل» (Sol) خدای خورشید رومی و هلیوس یونانی و با زئوس-ژوپیتر خدای خدایان و سایر ایزدان رومی و یونانی ستایش می‌شد و چنان از سایر خدایان پیشی گرفت که معابد بسیاری برای او برپا گشت و پیروان و رهروان این دین پر رمز و راز در گسترش آیین مهر کوشیدند. در صحنهٔ مقدس گاوکشی، میترا قهرمان جوان همچون شاهزادگان شرقی تصویر شده که اغلب او نیم‌تنه و شنلی سرخ و درحال اهتزاز دارد که درون شنل به رنگ آبی آسمان و منقش به صور ستارگان است (Lajard, 2012, 19). گسترش دین میترا بر مبنای عوامل سیاسی و اجتماعی از طریق نقل و انتقال بردگان در گسترهٔ وسیع آن یعنی: سپاهیان و عوامل نظامی و مأموران و کارگزاران عمومی انجام می‌شد. چنین روشی توانست در سازمان‌های حکومتی و ارتشی پیروان فراوانی گرد آورد اما در این سازمان‌ها شمار مسیحیان کم بود و بنابر علی در آن مقطع تمایلی به نفوذ

معرفی و تحلیل تعدادی از این مهرابه‌ها پرداخته که پیش‌تر در یک نوشتار نیامده است و این بار یک‌جا مهرابه‌ها معرفی شده و کوششی در تکمیل و اصلاح مطالب پیشین نیز صورت پذیرفته است. از منابع مهم که در این پژوهش از آن بهره برده شده است، اظهارات لاژار (Lajard, 2012) است که تأکید بر خاستگاه میترائیسم در ایران کرده و اسنادی مبنی بر حضور میترا و آیین مهرداد دوران هخامنشی در ایران دارد و مطالبی دیگر مبنی بر وجههٔ اخلاقی دین مهر و تأثیرات آن بر فرهنگ رومی و اروپایی را یادآور شده است. آنچه تاکنون دربارهٔ میترائیسم به فارسی ترجمه شده، همچنین مطالب مهرشناسان و اسطورهٔ پژوهان ایرانی مطالعه و بررسی شده است و آنچه مربوط به استیا بود مدنظر قرار گرفت که به مطالبی دربارهٔ تاریخ این بندر باستانی اشاره شده که در ترجمه‌های فارسی نیز وجود دارد و از آن در این مطالعه استفاده شده است. در بازدید میدانی، طبق نقشهٔ شهر باستانی و اماکن مربوط به مهرکده و حمام‌های شهر، تمامی این مکان‌ها بازدید و تصویربرداری شد (حدود ۵۰ مهرابه که ۱۸ تای آن‌ها قابل رؤیت و تقریباً سالم‌اند، البته سقف آن‌ها ریخته است). اماکنی نیز روی نقشه معرفی شده که فقط قطعه زمین یا گودالی پوشیده از گیاه و خاشاک است و تاکنون کاوش نشده‌اند. در بازدید میدانی، آنچه توسط پژوهشگر مشاهده شد در این مطالعه آمده است که البته با آنچه سالیان قبل توسط مهرشناسان غربی معرفی شده نیز مقایسه شد که از گذشته تاکنون اطلاعات جدید و مهمی در دست نیست. برای اطمینان، چندین منبع انگلیسی و ایتالیایی نیز بررسی شد و همچنین سایت استیای باستانی که با نگاه اجمالی چیزی بیش از آنچه در متون قبلی و مقایسهٔ آن با آنچه در بازدید مشاهده شد، به‌دست نیامد. در واقع مطلب و تصویر جدیدی یافت نشد. از این‌رو به ذکر منابع مذکور بسنده کرده که جهت پژوهش‌های آتی برای علاقمندان مفید واقع گردد. در سایت (استیا-انتیکا)^۱ مطالب و مقالاتی به زبان انگلیسی و ایتالیایی وجود دارد که بررسی شد و نکتهٔ جدید و قابل توجهی نسبت به منابع پیشین ندارد. از این‌رو به معرفی سایت اکتفا کرده که پژوهشگران می‌توانند بنابر ضرورت به منابع مذکور مراجعه کنند.

• میترائیسم

آیین میترا در روزگار باستان و پیش از ظهور مسیح و تا قرن چهارم میلادی در امپراطوری روم که

• (Ostia antique) تاریخچه اُستیا

در ۳۰ کیلومتری رُم، ویرانه‌های شهرباستانی اُستیا منطقه‌ای اسرارآمیز با طبیعتی زیبا از دوران روم باستان به یادگار مانده است. این بندر در دهانه رود تیبر تجارت ارزشمند و دائمی با شهر رُم داشته و براساس افسانه‌ها، تأسیس شهر اُستیا به پادشاه روم «انکوس مارکیوس» منسوب است. حوالی شهر، اردوگاه نظامی و آثار یک دژ مستحکم میان ویرانه‌ها، آشکارا روزگار نظامی این شهر را تأیید می‌کند. درگذر زمان نقش نظامی شهر کمرنگ و تبدیل به بندری تجاری در رُم شد. برای بحران اقتصادی قرن سوم میلادی، فعالیت‌های تجاری- اقتصادی این شهر کاهش یافت و برخی از ساکنان، شهر را ترک کردند؛ همچنین امپراتور کلودیوس در شمال و سواحل دریای تیرنی بندر دیگری به نام پورتوس بنا کرد که بزرگتر از بندر کلودیوس بود. از این رو اُستیا نیز از رونق افتاد. امروز ویرانه‌های شهر باستانی اُستیا در مسیر رُم به شهر فیومپینو و در نزدیکی فرودگاه داوینچی قرار دارد (تصویر ۱).

وجود منطقه نظامی و ارتباط آنان با مردم و رفت و آمد سربازان رومی به این شهر، موقعیت این منطقه را نسبت به سایر شهرهای رومی متمایز کرده است. وجود نیایشگاه‌های متعدد میترا در کوچه‌ها و خیابان‌های شهر نشان از رواج آیین میترا در این سرزمین و باوری قوی در میان اهالی شهر و سربازان و نظامیان داشته است. «گسترش آیین میترا بر مبنای عوامل سیاسی و اجتماعی از طریق نقل و انتقال بردگان درگستره وسیع آن یعنی: سپاهیان و عوامل نظامی و مأموران و کارگزاران عمومی انجام می‌شد. چنین روشی توانست در سازمان‌های حکومتی و ارتشی، پیروان فراوانی گرد آورد» (Cumont, 2004). بر این اساس که مبنای دین سربازان و نظامیان رومی باورهای میتراپی بوده و به گفته کومون، قدیمی‌ترین معبد میتراپی در اُستیا قرار داشته، بنابر این اظهارات و شواهد، می‌توان معابد متعدد اُستیا را در ارتباط با حضور نظامیان و و سربازان رومی در منطقه دانست (همان).

کهن‌ترین مهرابه شناخته شده، معبدی است در مجاورت مترون (Metroon) معبد سی‌بله^۲ که در این شهر قرار داشته و امروز آثار آن برجاست (تصویر ۲). بدین گونه بود که پرستش میترا کنار این ایزدبانوی فریژی در سراسر امپراطوری با میل و رغبت گسترش یافت و با همکاری‌های

در چنین جاهایی نشان نمی‌دادند، زیرا با شرک یا بت‌پرستی رسمی امپراطوری- پاگانیسم مخالف بودند (ibid., 197).

آیین مهر با نیایش‌های سری در غارها و معابد زیرزمینی با آداب و رسوم ویژه، قرن‌ها در ایران و روم به حیات خویش ادامه داد و هربار با ظهور دین جدید به گونه‌ای نو، دگردیسی یافته و پایدار ماند. نیایشگاه‌های مهر ایزد نور و فروغ خورشید به همراه ایزدبانوی آب‌های پاک و برکت و باروری آن‌ها در دوران زرتشت به آتشکده و سپس به مکان‌های مقدس مسلمانان تبدیل شدند. در امپراطوری روم میترایسم گاه با آیین‌های دیگر درآمیخت چنانکه معبد مترون‌ها- ایزدبانوان یا یا الهه‌های مادر تبدیل به معبد میترا شد. مترون‌ها از یونان به روم رفته و ابتدا خانه‌های مخفی- معبد موسوم به خانه مادر بود که نخستین قربانی‌ها و مراسم ویژه آن توسط کاهنان ایزدبانوی فریژی سی‌بله در اُستیا همان جایی صورت پذیرفت که معبد مترون‌ها به مهرابه‌های میترا تبدیل شد (ibid., 190). در یونان باستان معبد مترون‌ها- خدای مادر در ارتباط با سی‌بله، دیمتر و رئا بود که به امپراطوری روم رفته و بعد تبدیل به مهرابه شده است. سده چهارم میلادی آیین میتراپی ابزاری شد تا همه خدایان و استوره‌ها و باورهای دین‌ها و آیین‌های وسیع در گستره امپراطوری روم را یگانه سازد و این یگانگی با زیربنا و ساختاری فلسفی و قابل دفاع مجهز باشد تا منظور نظر امپراطوری بدان وسیله به مرحله اجرا درآید (Cumont, 2004, 194). معابد میتراپی در غرب با رسمیت یافتن مسیحیت در قرن چهارم میلادی به کلیسا تبدیل شدند که بقایای بسیاری از آن‌ها در سردابه کلیساهای کهن در محدوده وسیع امپراطوری روم پراکنده‌اند و بیشترین آن در کشور ایتالیا است. از آنجا که دین و آیینی چنین قوی و تأثیرگذار در شرق و غرب عالم شایسته شناخت بیشتر و بررسی و تحلیل‌های جدید است، این پژوهش با پژوهش‌های میدانی در ۲۰ سال اخیر و به‌ویژه بازدید از شهر باستانی اُستیا (مرداد ۱۴۰۱) به معرفی اسناد مهمی در این زمینه پرداخته است. «در سال ۲۷۳ میلادی، (اورلین aurelian) با پایداری و نشان دادن قدرت، به برپایی مراسم عمومی جهت خداوندگار گاوواژن- میترا و به‌منظور رستاخیز خورشید شکست‌ناپذیر (sol Invictus) اقدام کرد» (ibid., 216).



تصویر ۱. نمای کلی از شهر باستانی استیا-رم. عکس: سید امیر منصوری، ۱۴۰۱.

شوق‌انگیزی اداره و رهبری شد. این دو ایزد با همهٔ بنیادهایی که برای معارضات سیاسی و نظامی وجود داشت کنار هم موجب نوعی تفاهم که وجه اشتراک آن علائق آیینی و روانی بود را به وجود آوردند (همان، ۱۸۶). چنانکه در ایران باستان میترا و آناهیتا کنار هم پرستش می‌شدند و در تمام دوران زرتشت نیز یاران اهورامزدا بودند. از آنجاکه تاکنون در هیچ منبع فارسی اشاره‌ای به تعدد مهرکده‌ها و علت حضور قوی این معابد در استیا اشاره نشده، بررسی این مهم و معرفی و تحلیل این اماکن (فضای معابد، تزئینات اتاق و راهروهای تاریک و تودرتو، سالن اصلی با مجسمه یا نقش برجستهٔ میترا) می‌تواند بخش مهمی از فرهنگ و تاریخ این دین رازآمیز را در امپراطوری روم آشکار سازد. میترا ایزد خورشید ایرانی، یار و یاور جنگجویان راستین و خدای عهد و پیمان در طی نبردهای ایران و روم به‌عنوان خدای جنگ توسط سربازان و به قولی دیگر از طریق دزدان دریایی به امپراطوری روم مهاجرت کرده و در نقش خدای خورشید در نبرد با سُل ایزد خورشید رومی پیروز گشته و به میترا شکست‌ناپذیر مشهور شده است. بیشترین آثار و بقایای معابد میترا در استیا که محل رفت و آمد تاجران و نظامیان بوده



الف



ب

تصویر ۲. الف) سی‌له الههٔ مادر، ب) ایزدبانو با لباس پوشیده و سربندی که تاجی در برگ‌های سبز دارد. عکس: نفیسه موسویان، ۱۴۰۱.



الف



ب



ج

تصویر ۳. الف) موزاییک کف با نقوش آیینی، ب) نمای داخلی مهربه، طرفین سکوه‌های مزین به موزاییک با نقوش آیینی، مهربا انتهای غار جهت شرق، ج) نمایی از معبد که سقف آن ریخته است. عکس: سید امیر منصوری، ۱۴۰۱؛ نفیسه موسویان، ۱۴۰۱

مهرکده شامل تصاویری از صحنه‌های آیینی که مراحل مختلف برای آمادگی پیروان و شرکت در مراسم را نشان می‌دهد و یا مراتبی برای سیر و سلوک یاران است.

بزرگ‌ترین مهربه شهر، غاری عظیم و در انتها به تونل‌هایی می‌رسد که ورودی آن با میله‌های آهنی مسدود شده است. مجسمه عظیم میترا در حال قربانی گاو در انتهای غار و در فضای مهربا دیده می‌شود. سکوی قربانگاه مقابل مجسمه میترا واقع شده و در طرفین غار سکوه‌های کشیده برای نشستن یاران در

برپا شده است. که هریک از آن‌ها به تفکیک همراه با تصاویر براساس بازدید میدانی معرفی می‌گردد.

• معرفی معابد میترا در شهر باستانی استیا

شهر استیا با بی‌شماری از مهرکده‌ها یادگاری ارزشمند و مهم از تاریخ و فرهنگ میترای را در خود جای داده، به گونه‌ای که در هیچ‌یک از شهرهای روم باستان چنین میراث ارزشمندی از دین کهن و غالب در روم باستان باقی نمانده است. معابد میترا در شهرهای مختلف ایتالیا در جوار کلیسا یا حمام‌های عمومی و گاه غار معبدیایی پراکنده در شهر بوده‌اند اما آنچه استیا را از دیگر شهرهای ایتالیا و مناطق امپراطوری روم متمایز ساخته، تعدد معابد میترا در سطح شهر و در هر کوچه و برزن است به گونه‌ای که حتی یکی از کوچه‌ها با تابلوی: «کوچه معابد شرقی» جلب نظر می‌کند. سقف برخی از این معابد غاری ریخته و معماری داخلی آن شامل مهربا رو به شرق، سکوی قربانگاه، آتشدان و نیمکت‌های طرفین راه مرکزی با تزئیناتی از نقش برجسته، نقاشی، مجسمه و موزاییک برجای مانده است (تصویر ۳).

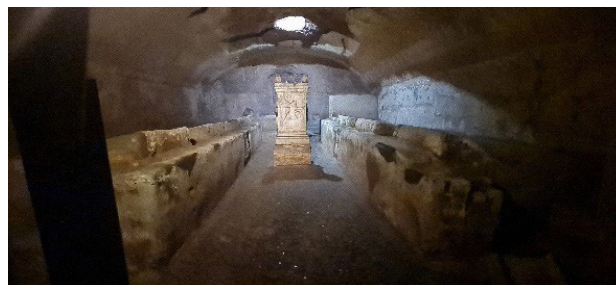
چنانکه اشاره شد معابد منفرد در نقاط مختلف امپراطوری برجا هستند که بیشترین آن‌ها در ایتالیا و عظیم‌ترین و پابرجاترین آن‌ها در طبقه زیرین کلیسای سنت کلمنت- رُم شامل سه لایه از معبد، کلیسای قرن چهار و کلیسای قرن ۱۳ میلادی است (تصویر ۴) و همچنین معبد عظیم صخره‌ای در شهر ناپل و مهربه کاپوا در نزدیکی ناپل- ایتالیا، معبد میترا در حمام‌های کاراکالا و تراژان، دیو کلیسیان و حمام کارتاژی آنتونی پیروس و مهربه پارک باربرینی- رم نیز از این دسته هستند. در بازدید میدانی از شهر باستانی استیا بیش از ۲۰ نیایشگاه میترا بررسی و تصویربرداری شد. برخی از این معابد غاری با الگوی ثابت مهربه‌ها به صورت سالم برجای بوده و در برخی دیگر، سقف معبد ریخته اما تزئینات شامل موزاییک با نقوش آیینی (تصویر ۵)، موزاییک با نقوش آیینی- جام دوستکامی، بیلچه، کلاغ، مار، کلاه پارسی، مشعل، نقش ماه و خورشید (سنگ برجسته‌هایی از میترا در حال قربانی گاو، مهربانان- دوچوپان با مشعل‌ها، سکوی قربانی و آتشدان، تندیس‌هایی از ماه و خورشید) نیز در مهربه‌های شهر پراکنده هستند. نقاشی بر دیوارهای مهرکده‌ای که سقف آن ریخته و فعلاً پوششی بران گذاشته شده است. تصویر ۶ نقاشی دیواری بر دیوار



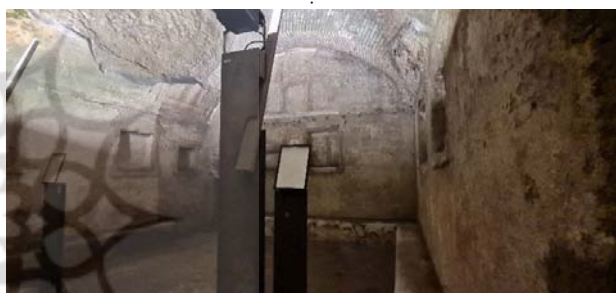
ج



الف



ب



د

تصویر ۴. الف) کلیسای قرن چهارم میلادی - سنت کلننته - رم، ب) مهربان سنت کلننته، لایه زیرین کلیسا، ج) سالن درس، مهربان سنت کلننته، د) کلیسای سنت کلننته. عکس: سید امیر منصوری، ۱۴۰۱.



تصویر ۶. نقاشی دیواری در استیا. عکس: محمد باقر منصوری، ۱۴۰۱.



ب



الف

تصویر ۵. الف) مهرکده مار، ب) موزاییک با نقوش آیینی. عکس: شهره جوادی، ۱۴۰۱.

بخشی از آن برجای مانده است. تصویر ۷ بزرگترین مهربان غاری با مجسمه عظیم ذبح مقدس، سالمترین نمونه از قربانی گاو در مهربانهای استیا را نشان می‌دهد.

غار است. در این تندیس میترا شنل بر دوش ندارد، که به احتمال زیاد از بین رفته چنان که خنجر نیز در دست او دیده نمی‌شود و سکوی مقابل میترا

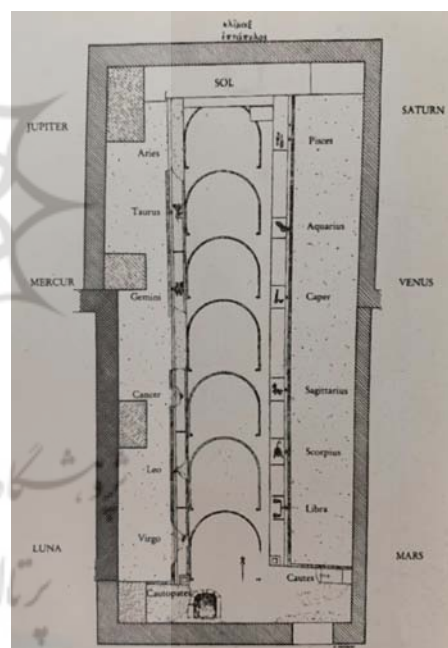


تصویر ۷. بزرگترین مهربه غاری با مجسمه عظیم قربانی گاو. عکس: محمد باقر منصوری، ۱۴۰۱.

در نقشه شهر استیا مکان‌های دیگری با نام معبد میترا معرفی شده که امروز اثری از آن‌ها نمانده مگر بقایای دیوار یا آجرهایی که روی زمین ریخته و برخی دیگر گودالی که از گیاهان و خار و خاشاک پر شده و اثری از بنا برجای نیست.

در بازدید میدانی، مهربه‌ای با نام «هفت آسمان»^۳ مشاهده شد که به هفت مرحله میتراپی یا هفت گنبد آسمان و عناصر سماوی می‌توان تغییر کرد، کف معبد به هفت قسمت تقسیم شده است چنانکه با تصویر مرکلباخ کف مهربه از ورودی تا مهرباب رو به شرق در انتهای غار مطابقت دارد (تصویر ۸).

باور و آیین رازآمیز میترا و استوره زایش مهر به‌گونه نمادین (Simbolique) در معماری و تزئینات و آداب و رسوم رهروان دیده می‌شود. فضای تاریک و غار مانند، کنایه از غاری که میترا گاو را در آن‌جا قربانی می‌کند، مهرباب گود در انتهای غار کنایه از گنبد آسمان، قرارگیری صحنه گاوکشی مقدس (Torocconi) در این مکان ارتباط با آسمان و اجرام سماوی دارد. سکوهایی در طرفین غار برای نشستن و گردهمایی یاران و انجام مراسم آیینی، اتاق‌هایی جهت ریاضت و تمرین‌های سخت برای نودینان و کلاس درس سیروس‌لوک، وجود چشمه و چاه و آبی که جهت شست‌وشو برای پیروان و یاران، گودال یا فضایی که خون گاو قربانی در آن می‌ریزد و غسل با خون نیز از رسوم عبادات میتراپی است. البته جاهای نامبرده تماماً در مهرکده‌های استیا امروز برجانیست اما



الف



ب

تصویر ۸. الف) نمای بالای مهربه، ب) کف مهربه. ماخذ: Merkelbach, 2015, 336؛ شهره جوادی، ۱۴۰۱.

در مهرابه عظیم سن کلمنت-رم آشکار است. کهن‌ترین مهرابه شناخته شده، در جوار مترون metroon (معبد سی‌بله) در اُستیا برجای مانده، بدین گونه بود که پرستش میترا در کنار این ایزدبانوی فریژی در سراسر امپراطوری با میل و رغبت گسترش یافت و با همکاری‌های شوق‌انگیزی اداره و رهبری شد و به معبد مهر تبدیل شده و اولین قربانی برای میترا در این مکان انجام شده است (Cumont, 2004, 176). در بازدید میدانی ۱۴۰۱ معبدی با این مشخصات یافت شد که نقاشی دیواری رنگین با نقش الهه سی‌بله، مار و شاخه و برگ گیاهان آشکار است (تصویر ۲).

نتیجه‌گیری

با مطالعه، بررسی و تحلیل اسناد و مدارک نوشتاری و تصویری از مهرکده‌های شهر اُستیا در منابع فارسی و لاتین و مقایسه آن‌ها با یافته‌ها از بازدید میدانی مردادماه ۱۴۰۱- اُستیا، نتایجی نو و مهم حاصل شد که ضمن این پژوهش به رفع پاره‌ای از ابهامات نیز پرداختیم اما بررسی و تحلیل درباره آیین میترا، و رای حدود مرز و زمان و مکان است زیرا این فرهنگ و هنر و باور کهن ایرانی- آریایی قرن‌هاست که شرق و غرب عالم را فرا گرفته و تاکنون نیز شاهد آثار و بقایای آن در باورهای مسیحی، زرتشتی و مسلمانان هستیم. در پاسخ به سؤال پژوهش که علت تعدد معابد میترا در شهر اُستیا چیست؟ نتیجه‌ای حاصل شد که تاکنون در هیچ منبعی ذکر نشده است (لازم به ذکر است که آنچه تاکنون بررسی شده است و منابعی نیز به لاتین معرفی شده که برای پژوهش‌های آتی می‌تواند استفاده شود که با بررسی اجمالی نگارنده چیزی بیش از آن که در منابع فارسی وجود دارد یافت نشد). با بررسی بی‌شمار مهرکده‌ها در سراسر امپراطوری روم به‌ویژه ایتالیا، هم‌چنین آلمان، انگلیس، بلژیک، دانمارک، اتریش، اروپای شرقی، آفریقا- تونس، مراکش و حوزه مدیترانه شامل سوریه فلسطین، اردن، لبنان و ترکیه مشخص شد که این اماکن همه معابدی منفرد بوده که امروز بقایای آن‌ها در جوار یا زیر کلیساهای قدیمی، در حمام‌های عمومی و در جاهای دیگر برجاست. اما آنچه مهم و شگفت‌انگیز به‌نظر می‌رسد، مهرکده‌های متعدد و بی‌شمار در هر کوچه و برزن و در جای‌جای شهر اُستیا باستانی (Ostia Antica) است که حکایت از حضور قوی و رواج آیین میترا در این منطقه دارد. از آنجا که بقایای

برج و بارو و تأسیسات نظامی وسیعی در نزدیکی شهر دیده می‌شود که در گذشته این پایگاه اعتبار ویژه‌ای داشته و این بندر مهم، با رُم دارای روابط بازرگانی پررونقی بوده است. از این‌رو بردگان- نظامیان و سربازان رومی که حامی دین میترا بودند. به گفته مهرشناسان غربی آیین مهر توسط آنان و دریانوردان در آمد و شده و ارتباطات تجاری با اهالی شهر و بزرگان و نظامیان در سراسر امپراطوری رواج یافته در صدور و اشاعه آیین مذکور نقش بسزایی داشته‌اند. بندر اُستیا در روزگار باستان، موقعیت مهم و استراتژیک در ارتباط با رُم داشته و به‌جهت نظامی و بازرگانی قدرت و رونق ویژه‌ای دارد. سربازان و نظامیان رومی که میترا خدای حامی جنگجویان راستین و مدافع وطن را ستایش می‌کردند و تجاری که این خدای عهد و پیمان را ناظر بر مبادلات خویش می‌دیدند در ارتباط با اهالی شهر و طبقه اشراف و چنانکه اعتقادات مشترک با نظامیان و حکام نیز داشته‌اند؛ از این‌رو حلقه پیوند این جماعت باورهای میترا، بوده و بی‌جهت نیست که بیشترین مهرکده‌ها در این منطقه و این شهر تجاری- نظامی برپا شده است. به گفته کومُن «اولین قربانی‌ها در مهرکده اُستیا انجام شده، در محلی که معبد مترون‌ها- الهه‌های باروری و سپس نیایشگاه سی‌بله ایزدبانوی فریژی بوده که بعداً به معبد میترا تبدیل شده است». این مهرابه در اُستیا قرار داشته که آثار آن تاکنون برجاست. در هیچ نقطه‌ای از امپراطوری روم چنین مکانی با تعدد مهرکده‌ها یافت نشده که به دلایل مذکور در روزگار کهن پایگاهی قوی برای مهرپرستان بوده و جایی که به‌جهت ارتباط با رُم موجب رواج و گسترش آیین میترا در رم و سایر نقاط امپراطوری شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. <https://www.ostiaantica.beniculturali.it>

۲. سی‌بله از ایزدبانوان و مادرخدایان فریژی بود که در سراسر سرزمین‌های امپراطوری روم و یونان، با عناوین گوناگون ستایش شده است و برایش معبدهایی برپا می‌کردند. او به الهه پیشگویی منسوب و برایش قربانی‌ها می‌شد. وی با گایا (Gaya) و رئا (Rea) از ایزدان بزرگ مادر و ایزد زمین محسوب می‌شدند. معادل آن در باور ایرانیان، ایزدبانو آناهیتا بوده که الهه باوری و ابهای پاک بوده است و در دوران زرتشت آناهیتا و میترا یاران اهورا مزدا محسوب می‌شدند. سی‌بله ایزدبانوی غارها و مظهر جانوران وحشی نیز شناخته می‌شد که تاجی کنگره‌دار که نشان الهه‌های آسیایی است بر سر و تختی که به روی دو شیر خوابیده قرار دارد نمایان می‌شد. گاه بر گردونه‌ای نشسته که توسط دو شیر کشیده می‌شود (Cumont, 2004, 189).

۳. در کتاب مرکلباخ (Merkelbach, 2015, 341-533)، تصاویر و مطالبی

- Melega, A. (2020). The Ostian Mithra in the Late Antiquity. New Archeological research on the end of Mithraism. *The Archeology of Mithraism*, 13, 113-121. <https://hdl.handle.net/11573/1496621>
- Merkelbach, R. (2015). *Mithras* (T. Golizadeh, Trans.). Akhtarabook. (Original work published 1988)
- Sclavi, S., Monaco, M., Carnevale, F., Ranieri, M., Gaudenzi, S., Polcaro, F. V., & Scatigno, C. (2016). The orientation of the Mithraea in Ostia Antica. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 16(4), 257-257. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.220945>
- Vermaseren, M. (2014). *Mithra, cedeu mysterieux* (B. Naderzadeh, Trans.). Iranketab Publisher. (Original work published 2004)

درمورد مهرکده‌های اُستیا آمده، ازجمله مهرابه هفت آسمان.

فهرست منابع

- حامی، احمد. (۱۳۵۵). *مهر، ایزد از یاد رفته*. بیتا.
- Cumont, F. (2004). *The Mysteries of Mithra* (H. Razi, Trans.). Behjat Publisher. (Original work published 1996)
- David, M. (2018). A newly discovered Mithraeum at Ostia. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58(1-4), 117-131. <http://dx.doi.org/10.1556/068.2018.58.1-4.7>
- Laeuchli, S. (1967). *Mithraism in Ostia. Mystery Religion and Christianity in the Ancient Port of Rome*. Northwestern University Press.
- Lajard, F. (2012). *Recherches sur le culte public et les mysteres de mithra en orient et en occident* (H. Asef, Trans.). Tahouri.



COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).



نحوه ارجاع به این مقاله:

جوادى، شهره. (۱۴۰۴). مهرکده‌های «استیا» پژوهشی نو برگرفته از یافته‌های میدانی در معابد میترايی (بازدید از شهر باستانی استیا-رم، مرداد ۱۴۰۱). *باغ نظر*, ۲۲ (۱۴۳)، ۷۳-۸۲.

DOI: 10.22034/BAGH.2025.477323.5664
URL: https://www.bagh-sj.com/article_218907.html

